लक्ष्मीधराचार्यविरचित अद्वैतमकरन्दग्रन्थस्य एकं तात्त्विकविश्लेषणम्

प्रवीणः एम्. सज्जन्*

सारांशः -

अद्वैतमकरन्दाख्यस्य ग्रन्थस्य कर्ता लक्ष्मीधराचार्यः विद्यते। असौ महाशयः १४–१५ शताब्द्याः विद्वान् वर्त्तते केचन तु १२ शताब्द्याः इति मन्यन्ते। अयं ग्रन्थः लघुग्रन्थः केवलं २८ श्लोकैः अद्वैतवेदान्तपरम्परामादाय विरचितः वर्तते। अस्य प्रकृतिस्तु शाङ्करदर्शनस्य बोधव्याख्यानरूपा विद्यते। अस्य नामकरणमपि मकरन्द इव मधुरः अद्वैतसिद्धान्तः इत्यर्थः यस्य पानं कृत्वा साधकः आत्मानन्दमनुभवति इति। तस्यैव अद्वैतमकरन्दाख्यग्रन्थस्य तात्त्विकविश्लेषणमत्र प्रस्तूयते।

कुञ्जीशब्दाः - अद्वैतमकरन्दः, लक्ष्मीधराचार्यः, अद्वैतवेदान्तः, शाङ्करदर्शनम्, बोधव्याख्यानम्, मधुरः, अद्वैतसिद्धान्तः, साधकः, आत्मानन्दः, परब्रह्म, आत्मब्रह्म, उपनिषद्।

प्रस्तावना

अद्वैतवेदान्तपरम्परायां लघुग्रन्थानाम् अपि महत्त्वपूर्णं स्थानं दृश्यते। तत्र लक्ष्मीधराचार्यविरचितः अद्वैतमकरन्दः एकः लघु एव ग्रन्थः, तथापि गहनतत्त्वदर्शी च। केवलं २८ श्लोकैः एव सम्पूर्णस्य अद्वैतसिद्धान्तस्य सारः अत्र सम्यक् निरूपितः। अस्य ग्रन्थस्य नामकरणं “मकरन्दः” इति प्रतीकमूलकम् अस्ति यथा मकरन्दस्य एकः बिन्दुः अपि रसिकायाः हृदयं तर्पयति, तथैव अस्य ग्रन्थस्य एकः श्लोकः अपि साधकस्य चित्तं ब्रह्मबोधेन तर्पयति।

आत्मब्रह्मणोरभेदः -

ग्रन्थस्य आद्यपद्यमेव यथा **“अहमेव परं ब्रह्म नान्यदस्ति कदाचन”** इति आत्मब्रह्मणोः अद्वैतं प्रतिपादयति। उपनिषत्सु “अहं ब्रह्मास्मि” (बृहदारण्यक), “तत्त्वमसि” (छान्दोग्य), “प्रज्ञानं ब्रह्म” (ऐतरेय) इत्यादि महावाक्यानां भाव एव अत्र संक्षिप्ततया प्रतिफलति।

लक्ष्मीधराचार्यः आत्मस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपं च अभिन्नं इति प्रतिपाद्य, अद्वैतवेदान्तस्य मूलं सुस्पष्टं करोति। "**अहमेव परं ब्रह्म नान्यदस्ति कदाचन**" इत्यत्र प्रतिपादितं यत् अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य सर्वाधिकं तत्त्वं "आत्मा एव ब्रह्म" इति। आत्मनः (व्यष्टिचैतन्यस्य) च ब्रह्मणः (समष्टिचैतन्यस्य) च यदैक्यम् उपनिषद्भिः प्रतिपाद्यते, स एव **आत्मब्रह्मणोरभेद** इत्युच्यते। इत्यत्र शास्त्रप्रमाणसमर्थनम् महावाक्यप्रमाणैः यथा क्रियते तत्तु **तत्त्वमसि श्वेतकेतो**[1]**, अहं ब्रह्मास्मि**[2]**, प्रज्ञानं ब्रह्म**[3]**, स आत्मा स विज्ञेयः**[4] इति एतेषु वाक्येषु प्रतिपाद्यते यत्, जीवस्य यः आत्मा, स एव ब्रह्म। पुनश्च श्रीमद्भगवद्गीताप्रमाणैः यथा -

"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः॥[5]

अत्रोक्तप्रकारेण ज्ञायते यत् देहे स्थित आत्मा परमात्मैव भवति इति।

- **तर्कसमर्थनम्** (**घटाकाशदृष्टान्तः**) **-**

यथा घटान्तर्गतः आकाशः भिन्नः नास्ति महाकाशात्, केवलं घटोपाधिना सीमितः इव दृश्यते। घटभङ्गे स एव महाकाशे लीयते। तथैव जीवात्मा ब्रह्मणः भिन्नः न, केवलं देहाद्युपाधिभिः सीमितः इव।

- **सूर्यकिरणदृष्टान्तः -**

यथा सूर्यः एकः, किन्तु नद्यादिषु प्रतिबिम्बरूपेण नानात्वेन दृश्यते। नद्यपवित्रताया दूषणस्य वा भेदेन सूर्यस्य न किंचन दूषणम्। तथैव आत्मा सर्वेषु शरीरेषु प्रतिबिम्बितः, किन्तु स्वरूपतः ब्रह्मैव।

- **शङ्करभाष्यदृष्टिः -**

शङ्कराचार्यः ब्रह्मसूत्रभाष्ये[6] स्पष्टं वदति यत् "तत्त्वमसि इत्यादिश्रुतीनां पुनः पुनरनुवादात् आत्मनः ब्रह्मणः च अभेदः एव सिद्ध्यति।" अभेदज्ञानं मोक्षहेतुः इति निष्कर्षः।

- **जगतः मिथ्यात्वम् -**

अस्मिन् ग्रन्थे जगत् भ्रान्त्युपस्थितम् इति दृष्ट्या निरूपितम्। "यदिदं हृदि स्फुरति तज्जगदाख्यमनर्थवद्भ्रान्त्या" इति श्लोके स्पष्टतया उक्तम् यत् आत्मनि एव जगत्स्वरूपेण भ्रान्तिः प्रतीयते। वस्तुतः ब्रह्मैव सत्यं, जगत् तु मायारूपम्। अयं विचारः शाङ्करवेदान्ते "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" इत्यनेन सूत्ररूपेण प्रसिद्धः। तत्र मूलाज्ञानं तूलाज्ञानमिति अज्ञानं द्विविधं भवति। तत्र घटावारकम् अज्ञानं तूलाज्ञानम्, ब्रह्मावारकं अज्ञानं मूलाज्ञानम् इति

[1] छान्दोग्योपनिषत् - ६.८.७
[2] बृहदारण्यकोपनिषत् - १.४.१०
[3] ऐतरेयोपनिषत् - ३.१.३
[4] माण्डूक्योपनिषत् - ७
[5] श्रीमद्भगवद्गीता - १३.२३
[6] ब्र.सू.भा. - १.१.४

अज्ञाने द्वैविध्यं सम्पाद्यते येन च आक्षेपः एवं स्यात् यत् घटावारके अज्ञाने नष्टे सति अज्ञानं तु नष्टं तस्मात् ब्रह्मप्राप्तिः स्यात् खलु। एतादृश आक्षेपस्य उत्तरार्थमेव इह अज्ञानं द्विधा उक्तमिति। तत्र अज्ञानस्यैव विषये चिन्त्यमाने ज्ञायते यत्

अज्ञानं नाम "सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चित् इति वदन्ति"[7] इति वेदान्तसारे उच्यते तत्र अज्ञानस्य यदि सद्रूपत्वं तर्हि अद्वैतहानिः केवलस्य ब्रह्मणः एव सद्रूपत्वं भवितुमर्हति यतः एकेनैव सर्वानुगतेन सत्त्वेन सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मवत् प्रत्येकं प्रपञ्चस्य सत्स्वभावताकल्पने मानाभावात्, अनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च। इत्येवं यदि प्रपञ्चस्य पृथक् सत्ता कल्प्यते तदा तु अनुगतव्यवहारः न स्यात् घटः सन् , पटः सन् इत्येवं तस्मात् कारणात् ब्रह्मणः केवलस्य सद्रूपत्वं वक्तव्यं नान्यस्य, तस्मात् अज्ञानस्य सद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यते, अपि च अज्ञानस्य असद्रूपत्वं वदामः इत्यपि न शक्यते वक्तुं यतः शशविषाणवत् अत्यन्तं तुच्छः पदार्थः अयं नास्ति। किञ्च असद्रूपं चेत् कारणत्वानुपपत्तेः तस्मात् सदसद्रुपमिति वदामः इति चेत् विरोधात् न शक्यते तस्मात् सदसदभावरूपमित्येव वक्तव्यमित्यभिप्रायः। एवं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं इति उक्ते सति सद् अपि न असद् अपि न इति कथनात् एतादृशः पदार्थः एव न स्यात् इति मन्यते चेत् तदा वक्तव्यं यत् त्रिगुणात्मकम् इति। त्रिगुणात्मकमिति कः अर्थः इति चेत् सत्वरजस्तमो रूपगुणात्मकमित्यर्थः तत्र अजामेकां लोहतशुक्लकृष्णां इत्यादि श्रुतिभ्यः इदमज्ञानमेकमव इति ज्ञायते तत्र व्योमादिरूपेण परिणतस्य सत्यवद्भासमानत्वेन संसारानिवृत्तिः स्यात् इति चेत् उच्यते यत् ज्ञानवरोधि इति अर्थात् तत्र ज्ञानविरोधि इति कथनात् एतस्य अज्ञानस्य नाशः अवगम्यते अर्थात् बाध्यत्वं अवगम्यते। तथा सति ज्ञानं तु भावरूपं अज्ञानं तु अभावरूपमिति चिन्तयेत् कश्चित् इति अग्रिमं दलमुच्यते यत् भावरूपमिति। तस्मात् दलकृत्य पुरस्सरं अज्ञानस्य लक्षणं वेदान्तसारोक्तदिशा चिन्तितम्। तत्र स्मृतस्य उपेक्षा अनर्हत्वात् प्रकृते प्रमाणव्यापरस्य विषये चिन्त्यमाने अज्ञाननाशपर्यन्तं प्रमाणव्यापारः भवति

- **आत्मस्वरूपवर्णनम् -**

ग्रन्थे आत्मा शुद्धः, बुद्धः, नित्यः, परमानन्दरूपः, अजः, कूटस्थः इत्यादिभिः विशेषणैः निरूपितः। लक्ष्मीधराचार्यः आत्मनः नित्यत्वं, अजत्वं, अद्वितीयत्वं च निरूप्य, आत्मा न कदापि बन्धनग्रस्तः इति सूचयति। अज्ञानकृत एव बन्धः कल्पितः; तस्मात् अज्ञाननिवृत्तिः एव मोक्षः। आत्मस्वरूपवर्णनम् इत्युक्ते आत्मनः यथार्थस्वभावस्य निरूपणम्। अद्वैतवेदान्तपरम्परायां आत्मस्वरूपं निरुपाधिकं शुद्धचैतन्यमेव। नास्य जन्मास्ति, न मृत्युर्न पुनः परिबन्धः।

- **आत्मस्वरूपवर्णनम् (संक्षेपेण) -**

☐ **शुद्धचैतन्यम्** आत्मा न शरीरः, न इन्द्रियम्, न मनः, न बुद्धिः। यत्साक्षिरूपेण एतानि सर्वाणि प्रकाशयति, तत् शुद्धं चैतन्यमेव आत्मा।

[7] वेदान्तसारः

- ☐ **असङ्गत्वम्** आत्मा सर्वेषु अवयवेषु उपाधिषु तिष्ठन् अपि तेषु निबद्धो न भवति। यथा आकाशः घटादिषु अन्तर्बद्धः सन् अपि तैः न लिप्यते, तथैव आत्मा।
- ☐ **नित्यत्वम्** आत्मा कदापि न जायते, न म्रियते, न विक्रियते। "न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।"[8]
- ☐ **अद्वितीयत्वम्** आत्मा केवलः, तस्य तुल्यं किञ्चित् नास्ति। "एकमेवाद्वितीयम्।"[9]

आनन्दरूपत्वम् आत्मा न केवलं ज्ञानस्वरूपः, किन्तु परमानन्दरूपः। तैत्तिरीयोपनिषत् "सच्चिदानन्दरूपो ब्रह्म।"

उपनिषद्भ्यः उद्धरणानि -

- ☐ अयमात्मा ब्रह्म[10] आत्मा एव ब्रह्म भवति।
- ☐ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु[11]
- ☐ नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं..प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः[12]

बन्धमोक्षयोः असत्यत्वम् -

ग्रन्थकारः स्पष्टतया लिखति "न मे बन्धोऽस्ति मोक्षो वा भ्रान्तिमात्रं निरूपितम्"। अत्र आत्मा न कदापि बद्धः, न च वास्तवेन मोक्तव्यः इति तत्त्वदर्शनम्। यः जीवः अज्ञानात् बन्धं पश्यति, ज्ञानसमये स एव भ्रान्तिनिवृत्तिः मोक्षरूपेण प्रतीयते। अतः मोक्षः कश्चन नूतनः लाभः न, किन्तु स्वस्वरूपस्य अविद्यावृतौ निवृत्तिः एव। अद्वैतवेदान्तदर्शने परमं तत्त्वं ब्रह्मैव नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सच्चिदानन्दरूपम्। अस्य परमार्थदृष्ट्या जीवस्य न किञ्चिद्बन्धनं न मोक्षः, केवलं अविद्यया कल्पितं भ्रान्तिरूपमेव।

"नायं आत्मा बध्यते वा विमुच्यते वा।"
आत्मा न कदापि बध्यते, न मोच्यते।[13]

असङ्गत्वश्रुतेः -

"असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[14] आत्मा सर्वथा असङ्गः, तस्मात् बन्धनमोक्षयोः प्रश्नः नास्ति। गौडपादाचार्यः कथयति यत् -

"निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।

[8] श्रीमद्भगवद्गीता - २.२०
[9] छान्दोग्योपनिषत्
[10] बृहदारण्यकोपनिषत् - ४.५.१५
[11] कठोपनिषत् - २.२.१३
[12] माण्डूक्योपनिषत् - ७
[13] बृहदारण्यकोपनिषत् - ४.३.२३
[14] तत्रैव - ४.३.१५

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥"[15]

अत्र स्पष्टं प्रतिपाद्यते यत् बन्धमोक्षौ व्यावहारिकसत्ये स्तः, परमार्थतोऽनयोः असत्त्वमेव।

२. युक्तिदृष्टिः -

- **आत्मा नित्यशुद्धस्वरूपः -**
  यदि आत्मा सच्चिदानन्दरूपः नित्यः शुद्धः च, तर्हि बन्धोऽपि न सम्भवति। यः बध्नाति स च अन्यः कश्चित् कल्प्येत, किन्तु तादृशः कोऽपि नास्ति।
- **बन्धस्य अनिर्वचनीयत्वम्**
  बन्धः यदि वास्तविकः, तर्हि मोक्षोऽपि असम्भवः। यदि पूर्णतया असत्, तर्हि शास्त्रस्य प्रयोजनं व्यर्थम्। तस्मात् बन्धः केवलं अविद्याकल्पितः — सदसद्विलक्षणः अनिर्वचनीयः।

अत्र दृष्टान्ताः -

➔ **सर्परज्जुदृष्टान्तः** - यथा रज्जौ सर्पभ्रमः स्वभावतो नास्ति, तथैव आत्मनि बन्धो नास्ति।
➔ **स्वप्नदृष्टान्तः** - स्वप्ने बद्धः जनः जागरणे मुक्तः भवति, वस्तुतः तत्र न बन्धः न मोक्षः।

३. शाङ्करभाष्यदृष्टिः -

विषयेस्मिन् तत्र भगवानादिशङ्कराचार्यः श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये[16] वदति यत् "यः आत्मा सर्वगतः, न चोपाधिभिः लिप्यते, तस्मात् न कदाचिद्बध्यते, न मोच्यते" इति। तथैव ब्रह्मसूत्रभाष्ये[17] "न हि मुक्तस्य मोक्षो नाम कश्चिदस्ति, नापि बद्धस्य कश्चित् बन्धः परमार्थतः। केवलं अज्ञानकल्पित एवायम्।

- **ज्ञानस्य प्रमुखता**
  कर्म वा उपासनाः साधनभूताः, किन्तु मोक्षहेतुः न सन्ति। ते केवलं अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं साधकाय उपयुज्यन्ते। मोक्षस्य मूलं तु आत्मब्रह्मणोः अभेदज्ञानम् एव। अयं विचारः उपनिषदां भाष्येषु शङ्कराचार्येण प्रतिपादितः, स एव अत्र स्पष्टतया दृष्टिगोचरः।

- **तात्त्विकविश्लेषणम्**
  अद्वैतमकरन्दः लघुग्रन्थत्वेन अपि साधकाय महदुपकारकः। तत्र उपनिषद्वाक्यानां सारभूतं तत्त्वं सरलया शैल्या प्रदर्शितम्। शास्त्रार्थस्य गाम्भीर्यं, उपनिषद्वाक्यसमन्वयः, आत्मनः स्वरूपप्रतिपादनम्, मोक्षस्य स्वरूपनिर्णयः — एते सर्वे अत्र संग्रहीताः सन्ति। अतः अयं ग्रन्थः अद्वैतवेदान्तस्य प्रवेशद्वाररूपेण मान्यः।

[15]माण्डूक्यकारिका - २.३२
[16]१३.३२
[17]२.१.२२

अद्वैतमकरन्दः लघुग्रन्थत्वेन अपि अतिगूढतत्त्वप्रतिपादकः ग्रन्थः। लक्ष्मीधराचार्येण विरचितः अयं ग्रन्थः अद्वैतवेदान्तप्रवेशाय साधकानामुपकारकः भवति।

- **उपनिषद्वाक्यानां सारभूततत्त्वनिर्णयः -**

अत्र ग्रन्थे उपनिषदां महावाक्यानि "तत्त्वमसि", "अहं ब्रह्मास्मि", "प्रज्ञानं ब्रह्म", "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादीनां गूढार्थः सरलया शैल्या निरूपितः। उपनिषद्वाक्यानां समन्वयः (श्रुतिसामञ्जस्यं) अत्र मुख्यं तात्त्विकं योगदानम्।

- **आत्मस्वरूपप्रतिपादनम्**

आत्मा नित्यः, शुद्धः, बुद्धः, मुक्तः, सच्चिदानन्दरूपः इति अत्र स्पष्टं प्रदर्शितम्। देहं मनः प्राणादिभिरात्मा न संबध्यते, किन्तु साक्षिरूपेण तेषां सर्वेषां प्रकाशक एव।

- **मोक्षस्वरूपनिर्णयः**

मोक्षः न कश्चित् नवीनः भावः, किन्तु आत्मस्वरूपस्य एव अवगमः। "अविद्यानिवृत्तिः मोक्षः" इति सिद्धान्तः ग्रन्थे विशेषेण प्रतिपादितः।

- **शास्त्रार्थगाम्भीर्यं सरलशैली च**

ग्रन्थः अत्यल्पशब्दप्रयोगेनापि शास्त्रस्य गहनं तत्त्वं प्रकाशयति। उदाहरणोपमादृष्टान्तप्रयोगेन जटिलं विषयं साधकस्य हृदयंगमं करोति।

- **अद्वैतवेदान्तस्य प्रवेशद्वाररूपता**

यः साधकः वेदान्तशास्त्रं गभीरतरं ग्रन्थानां (ब्रह्मसूत्रभाष्य, उपनिषद्भाष्य, पञ्चदशी, विवेकचूडामणि इत्यादीनाम्) अध्ययनं कर्तुमिच्छति, तस्य कृते अयं अद्वैतमकरन्दः प्रथमोपयोगी मार्गदर्शकः भवति। अयं ग्रन्थः आत्मविद्यायाः आरम्भिकाध्यायनाय उपयुक्तः प्रवेशद्वारः इव कार्यं करोति।

- **उपसंहारः**

लक्ष्मीधराचार्यविरचितः अद्वैतमकरन्दः अद्वैतवेदान्तग्रन्थानां मध्ये रत्नरूपेण ख्यातः। यद्यपि अयं लघुग्रन्थः केवलं अष्टाविंशतिः श्लोकैः एव अलङ्कृतः, तथापि तेषु प्रत्येकश्लोके उपनिषदां सारभूतं ब्रह्मतत्त्वं, आत्मब्रह्मणोः ऐक्यम्, मोक्षस्वरूपनिश्चयः च सम्यक् प्रतिपादितः अस्ति।

अस्मिन्नेव ग्रन्थे शास्त्रार्थगाम्भीर्यं सरलतया, दृष्टान्तैः सह, मधुरया शैलीया प्रकाश्यते। तस्मात् अस्य पठनमननाभ्यां साधकस्य आत्मब्रह्मैक्यनिष्ठा दृढा भवति, अद्वैतसिद्धान्ते स्थैर्यं जायते, मोक्षमार्गे दृढप्रेरणा च सुलभ्यते।

अतः अद्वैतमकरन्दः नामकः अयं ग्रन्थः केवलं वेदान्तदर्शनस्य प्रवेशद्वाररूपः न, अपितु अद्वैततत्त्वस्य मधुरं मकरन्दं साधकहृदयेषु आस्वादयन्, तान् आत्मस्वरूपबोधे, अद्वितीयब्रह्मनिष्ठायां च प्रतिष्ठापयति इति निःसंशयम्।

- **सन्दर्भग्रन्थसूची -**

1. लक्ष्मीधराचार्यः, अद्वैतमकरन्दः, स्वामी माधवानन्दः, कोलकाताः अद्वैताश्रमः, १६५० ।
2. शङ्कराचार्यः, उपनिषद्भाष्याणि (बृहदारण्यक, छान्दोग्य, माण्डूक्य), चौखम्बा विद्याभवनम्, वाराणसी, २००८ ।
3. शङ्कराचार्यः, ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, स्वामी गम्भीरानन्दः, अद्वैताश्रमः, कोलकाताः १६६३ ।
4. गौडपादाचार्यः, माण्डूक्यकारिका (शाङ्करभाष्यसहितम्) चौखम्बा ओरिएण्टालिया, वाराणसी, २००५ ।
5. स्वामी चिन्मयानन्दः, अद्वैतमकरन्दः (An English Commentary), चिन्मय मिशन पब्लिकेशन्स्, मुंबई १६८२ ।
6. स्वामी तेजोमयानन्दः, Nectar of Advaita: Commentary on Advaitamakaranda, चिन्मय मिशन, मुंबई १६६६ ।
7. राधाकृष्णन् एस्., The Principal Upanishads, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस्, दिल्ली १६५३ ।

*शोधच्छात्रः, कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः, बेंगलूरु ।